

ЗАХІДНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО РУХ ОПОРУ В УРСР В СЕРЕДИНІ 1950-х—1980-х рр.

Значна частина істориків ще здивовано сприймає термінологію «рух опору», «національно-визвольний рух», коли вона вживається у зв'язку з історією України в так звані «хрущовське десятиліття» та період «застою». Науковці ще не домовилися про термін. Поширенішою є характеристика виявив опозиції тоталітаризму та імперському диктатові в Радянському Союзі післясталінської доби як «дисидентство», «дисидентський рух», а носіїв цієї опозиції відповідно називали й називають «дисидентами»¹. Слово «дисидент» (від лат. *dissidentis* — незгодний) — 1) в країнах Західної Європи особа, релігійні погляди якої розходилися з догмами пануючої церкви. 2) Відступник². В 10-томному словнику української мови пояснюється як застаріле, — «віровідступник» (т. 2). В Етимологічному словнику української мови історії слова не знаходимо. Це не випадково. Новітнє «дисидентство» як явище в радянському суспільстві неможливо було без вказівки згори вивчати науковцям та звертати на ньому увагу громадськості. Поширення явища загрожувало системі, й вона це усвідомлювала.

«Дисидентами» в брежневські роки називали окремих осіб за рішуче неприйняття ними догматів пануючої ідеології. Це поняття фактично поширювалося на всіх учасників опозиції, тому й вживають його часто як синонім означення «опозиціонер» чи «учасник руху опору»³. Дослідження питання дає підстави стверджувати про неточність термінології «дисидентський рух», «дисидент» для означення всього розмаїття процесів, пов'язаних з опором системі та осіб, які не погоджувалися з існуючим порядком. По-перше, чимало самих «інакомислячих» не вважали себе «дисидентами» або неохоче називали себе так⁴. По-друге, серед ґрунтовних дослідників поступово переважає тенденція характеризувати події як «рух опору». Першим з них аргументував перевагу терміну «рух опору» М. Прокоп. Він вважав, що назва «дисидентський рух» неповна й навіть невдала, бо дії більшості учасників руху спрямовані набагато далі, ніж лише «непогодження з існуючим ладом й умовами на Україні», бо ті, «хто в Радянському Союзі не погоджуються з диктатурою КПРС, рівночасно видвгають свою власну проекцію суспільно-політичного ладу, а також міжнаціональних взаємин»⁵.

Вітчизняний історик Ю. Курносов вже називає свою працю «Інакомислення в Україні...»⁶. Учасники руху віддавали перевагу терміну «інакомислячий» перед «дисидент». Вдалішою уявлялася назва «правозахисник»,— згадують емігранти,— «в ній звучала «правота»⁷. Але «правозахисниками» були не всі учасники руху. Більшість дослідників умовно вважають правозахисну діяльність лише як течію руху опору (чи дисидентського руху) в Україні. Г. Касьянов в перших своїх розвідках ще не визначається з дефініціями, але в 1995 р. з'являється його книга, в якій автор віддає перевагу терміну «рух опору». Проте, у Г. Касьянова йдеться про рух, як про зміни, еволюцію духовного світогляду частини суспільства, моральне, а потім вже політичне протистояння тоталітарній системі⁸.

Рух опору в Україні має давні традиції. В умовах тривалого перебування її під владою сильних сусідніх держав з певними застереженнями рух опору можна ототожнювати з національно-визвольним, національним рухом, а під останнім більшість дослідників розуміє і національне відродження⁹. Отже, розвиток руху опору в післясталінській Україні знаменує чергове національне відродження. Щоб відокремити зазначені роки від попередніх традицій, назвемо їх **останнім періодом** руху опору в Україні (серед. 1950-х — поч. 1990-х рр.). Автор зробив першу спробу виділити етапи в цьому, сподіваємося, останньому періоді, продовжив спостереження А. Камінського, що поділяє період на цикли за активізацією репресивних заходів проти учасників руху опору¹⁰. Щодо хронологічних рамок цього періоду. Поширеними є дві точки зору стосовно його початку. 1. А. Жуковський, О. Субтельний, Ю. Зайцев, Ю. Курносов, ін.— серед. 1950-х рр.¹¹, 2. Г. Касьянов, І. Курас. ін.— 1960-ті рр.¹². Більшість закінчують період 80-ми роками.

Перші спроби осмислення руху опору в Україні зазначеної доби з відомих причин почалися на Заході. Поштовхом до цього було налагодження з середини 60-х рр. системи передачі з СРСР повідомлень про репресії, «захалавної» літератури тощо. Події висвітлюються в передачах українських редакцій радіо «Свобода», «Голос Америки». Передусім, це були повідомлення про репресії, хронологія подій, політична публіцистика. Особливо велику роль в поширенні інформації про події в Україні відіграє часопис «Сучасність», а також «Визвольний шлях», пресова служба УГВР, видавництва «Сучасність», «Пролог», «Смолоскип» та інші. З'являють-

ся публікації з приводу різних подій в Україні, статті, зокрема, С. Олійника про боротьбу на Україні на тлі рухів за свободу в світі, З. Семеніва та А. Камінського про «справу юристів», Я. Білінського про книгу І. Дзюби, політичні сподівання дисидентів в Україні, Б. Боцюрківа про інтелектуальне дисидентство та інші¹³.

Проте науково-аналітичних праць було небагато. Серед них треба згадати публікації М. Прокопа, А. Камінського, Б. Кравціва, І. Кошелівця, О. Зінкевича. М. Прокоп — «один з найкращих знавців визвольних рухів у новітній історії України»¹⁴, автор праці «Україна і українська політика Москви» (1956, 1981), редактор збірки «Українська інтелігенція під судом КГБ» (1970), автор багатьох статей про національні проблеми в СРСР, підіймає питання про учасників руху «із соціологічного погляду», терени вияву руху, його програмові ідеї, позицію і еволюцію лідерів. Ряд публікацій присвячує демократичному рухові в СРСР, російському рухові та його відношенні до неросійських народів¹⁵. А. Камінський — американський політолог, автор праць «На новому етапі» (1965), «За сучасну концепцію української революції» (1970), збірки есеїв, багатьох статей. Звертає увагу на проблеми стратегії і тактики боротьби, російської політичної ментальності, безідейності радянської служлої бюрократії, пошуку паралелей сучасної ситуації з подібними у минулому, імперської політики Москви з політикою інших імперій, зв'язку дисидентського руху з армією, циклічності репресій та інші¹⁶. Б. Кравців, та І. Кошелівець багато уваги надають процесам, що відбуваються в українській літературі. Подається аналіз умов її розвитку, фактів брутального ставлення до окремих літераторів, «прогромаництва», робляться екскурси в історію становлення української радянської літератури та визначаються перспективи її подальшого розвитку¹⁷. Мабуть першим з дослідників почав вивчати витoki шістдесятництва та дав ґрунтовий аналіз творчості його найяскравіших представників І. Дзюби та І. Світличного О. Зінкевич. Він і в подальшому уважно стежить за умовами творчої праці в Україні, упорядковує і редагує величезну кількість документальних матеріалів про діячів руху¹⁸.

Рух опору стає предметом і академічної зацікавленості. 22—23 жовтня 1971 р. у Мек-Мастерському університеті в місті Гамільтоні біля Торонто відбулася міжнародна наукова конференція на тему «Рух опору в Радянському Союзі».

Серед доповідачів було двоє професорів-українців Б. Бощорків та Р. Шпорлюк. Перший звернув увагу на український релігійний рух опору, другий — на дисидентство серед неросійських народів СРСР¹⁹. Однією з перших ґрунтовних праць стала книжка англійського дослідника Д. Берча «Український націоналістичний рух в СРСР з 1956 року»²⁰. Автор розглянув структуру, склад, методи діяльності й програмові засади руху опору в Україні. Спирається головним чином на матеріали самвидаву, але дослідження досить об'єктивне і змістовне. Закінчує автор песимістичними прогнозами: головним результатом руху опору стала репресивна реакція на нього з боку влади, а тому й перспективи бачилися не кращими (писалося це ще напередодні «генерального погрому» 1972 р.)²¹. У 1980 р. вийшла книга дослідника із США К. Фармера «Український націоналізм у післясталінську еру»²². В дослідженні (241 стор.) аналізується період з 1957 до 1972 року. Дається детальний аналіз прагнень радянських українців 60-х років, особливо, коли йдеться про боротьбу за оборону мови, літератури, національної культури взагалі, але недостатньо надається уваги політичним процесам в Україні. Автор аналізує демографічний і фаховий склад учасників руху опору, використовує майже всі доступні джерела. В 1983 р. побачила світ збірка статей «Україна після Шелеста» за редакцією дослідника руху опору в Україні Б. Кравченка. Р. Сольчаник (в цій збірці) розглядає політику партії в національному питанні, Б. Нагайло — процес придушення правозахисного руху, М. Шкандрій — події у видавничому та організаційному житті літераторів. В кінці Б. Кравченко аналізує доступні статистичні дані й дає свої власні оцінки деяких національних характеристик населення²³. А через два роки з'являється його ж монографія «Соціальні зміни й національна свідомість в Україні ХХ століття» з ґрунтовим аналізом причин виникнення руху опору в Україні, його демографічної, фахової, національної і територіальної структури²⁴. Одним із найскурпульозніших досліджень проблеми є монографія Я. Білоцерковича «Дисидентство Радянської України: дослідження політичного відчуження». Автор аналізує й попередні етапи боротьби, пов'язуючи з ними рух опору післясталінської доби, дає класифікацію типів і проявів незгоди, простежує формування поглядів відомих діячів руху²⁵. Виразно відрізняються від інших неординарністю мислення і підходами до проблеми

публікації І. Лисяка-Рудницького — «людини дисципліни думки»²⁶.

На Заході вийшли праці й російських авторів з неупередженою оцінкою як руху опору в Україні, так і окремих його діячів. Не, передусім, книга Л. Алексеевої «История инакомыслия в СССР», статті Е. Ільїної та інших²⁷. Західні дослідники зробили вагомий внесок у вивчення руху опору в післясталінській Україні, але це студії «по гарячих слідах». Головною їх вадаю є брак архівних матеріалів, певна однобічність у висвітленні подій, неможливість (з об'єктивних причин) використати всю джерельну базу, науковий потенціал авторських колективів і інституцій.

ПРИМІТКИ:

1. Див.: Rudnytsky Ivan L. The Political Thought of Soviet Ukrainian dissidents//Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987. P. 477—487; Дисидентський рух 60—80-х років ХХ ст. в Україні//Короткий довідник з історії України/І. Курас, М. Багмет, І. Фельков та ін. К., 1994; Зайцев Ю. Дисиденти//Молодь України. 1995. 21 березня; та ін.

2. Словник іншомовних слів. К., 1974.

3. Див.: Зайцев Ю. Вказана праця.

4. Див.: Дзюба І. З відстані чвертьстоліття//Вітчизна. 1990. № 8. С. 89—107; Вайль П. Генис А. 60-е. Мир советского человека. М., 1996. С. 176.

5. Див.: Прокоп М. Анатомія українського руху опору//Його ж. Напередодні незалежної України. Н.-Й., Львів, 1993. С. 309—320.

6. Курносов Ю. Инакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.). К., 1994.

7. Див.: Вайль П. Генис А. Вказана праця. С. 176.

8. Див.: Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці//Віче. 1994. №№ 10, 11; Його ж. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995. С. 4.

9. Див.: Колесник І. «Регіональне» як чинник формування української національної історіографії//Записки історичного факультету. Вип. 1. Одеса, 1995. С. 69.

10. Камінський А. Шестилітки КГБ в національній політиці Кремля//Сучасність (далі — Суч.) 1979. № 7—8. С. 128—134; Фесик О. Місце Української Гельсінської Групи в національно-визвольному русі України//Народний Рух України: місце в історії та політиці. Одеса, 1996. С. 43—44.

11. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1993. С. 137; Зайцев Ю. Вказана праця; Коваль М., Кульчицький С., Курносов Ю. Історія України. К., 1992. С. 390.

12. Див.: Касьянов Г. Вказана праця; Короткий довідник з історії України. К., 1994. С. 73.

13. З приводу процесу над Погружальським//Суч. 1965. № 2. С. 78—83; Знищення вітражу Т. Шевченка в Київському університеті//Суч. 1965. № 6. С. 104—107; Олійник С. Природа і розвиток сучасної боротьби на Україні на тлі рухів за свободу в світі//Суч. 1969. № 2. С. 89—106; Се-

- менів З. Терор, про який заговорив тепер світ//Суч. 1968. № 3. С. 70—76; Камінський А. З приводу справи юристів//Суч. 1968. №3. С. 77—84; Білінський Я. Публіцистична мужність і висока якість//Суч. 1969. № 7. С. 110—113; Його ж. Political aspiratsion of Dissenters in Ukraine//Український історик (далі — УІ). 1978. № 1—3 (57—59). С. 30—39; Бошюркв Б. Intellektual Dissent in Contemporary Ukraine//УІ. 1972. № 1—2 (33—34). С. 146—147.
14. Кедрин І. Про книжку і її автора//Прокоп М. Вказана праця. С. 7.
15. Прокоп М. Вказана праця. С. 123—507; Його ж. XXIV з'їзд КПРС і національне питання//Суч. 1971. № 6. С. 80—93; Його ж. Україна, її сусіди і меншості//Суч. 1973. № 10. С. 95—108; Його ж. Ще про «Програму демократичного руху Радянського Союзу» і про «російську націю»//Суч. 1970. № 11. С. 100—105; Його ж. НТС і неросійські народи//Суч. 1971. № 5. С. 100—110 та ін.
16. Камінський А. Вказані праці; Його ж. Імперіальні паралелі//Суч. 1971. № 2. С. 115—125; Його ж. Дисидентський рух і Радянська Армія//Суч. 1973. № 6. С. 83—97; Його ж. Чи тільки підпілля?//Суч. 1983. № 11. С. 51—57 та ін.
17. Див.: Кравців Д. Під прапором погромництва//Суч. 1973. № 5. С. 35—50; Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. Мюнхен, 1965 та ін.
18. Зінкевич О. З генерації новаторів. Балтимор, 1967; Його ж. Цензура на Україні в час перебудови...//Слово. Зб. 12. Н.-Й., 1990. С. 146—156; Українська Гельсінська Група. 1978—1982. Документи і матеріали. Торонто, Балтимор, 1983. 998 с. та ін.
19. Міжнародна конференція про рух опору в Радянському Союзі//Суч. 1972. № 3. С. 123—124.
20. Birch J. Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956. London, 1971.
21. Касьянов Г. Незгодні... С. 6.
22. Farmer Kenneth T. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era... London, 1980.
23. Ukraine after Shelest. Edmonton, 1983.
24. Krawchenko Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. Edmonton, 1985.
25. Bilocerkowycz Jaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent. A study of Political Alienation Boulder and London, 1988.
26. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 2. К., 1994.
27. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Вильнюс, М., 1992; Ільїна Е. Післямова перекладача до книжки Михайла Осадчого «Більмо»//Суч. 1979. № 7—8. С. 135—139 та ін.